

ÎMPĂRTĂȘIREA ACASĂ ÎN ANTICHITATEA TÂRZIE RĂSĂRITEANĂ

Robert F. Taft

În acest volum de eseuri care îl onorează pe Nathan Mitchell, aș dori să revin la o temă despre care Nathan însuși a scris în urmă cu aproximativ douăzeci de ani: euharistia în afara celebrării euharistice.¹ Studiul lui Nathan s-a ocupat mai mult de materialul occidental și de problemele legate de cultul euharistiei în afara Missei. Aici voi încerca să completez acel studiu cu mărturii răsăritene relativ rare, în special în ceea ce privește rezervarea euharistică și cuminecarea la domiciliu, care, în opinia mea, nu au primit încă o abordare adecvată în Răsărit referitor la Antichitatea târzie. Acest lucru este valabil mai ales în ceea ce privește dovezile aghiografice,² o sursă de cercetare liturgică care m-a interesat mai ales în ultimii ani, întrucât ajung să văd din ce în ce mai mult acea liturghie de sus în jos - adică liturghia așa cum este reflectată în sursele oficiale liturgice, canonice și învățătoarești, care sunt parte a imaginii.³

Cuminecarea laicilor la domiciliu

Cuminecarea la domiciliu era frecventă în creștinismul primar și este acceptată ca fiind un fapt statornicit.⁴ De exemplu, pe la anul 150 Justin, în *Apologia I*, 65.5, zice:

¹ Nathan Mitchell, *Cult and Controversy The Worship of the Eucharist Outside Mass* (New York: Pueblo, 1982).

² Despre acestea, a se vedea Evelyne Patlagean, "Ancient Byzantine Hagiography and Social History," în *Saints and Their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, ed. S. Wilson (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 101-21, în special 110ff

³ A se vedea R. F. Taft, *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, ediția a II-a. (Roma: Edizioni Orientalia Christiana, Institutul Pontifical Oriental, 1997), 292-3. Acest interes a fost, desigur, alimentat de disponibilitatea din ce în ce mai mare a surselor și traducerilor, așa cum se reflectă în minunata lucrare a Societății Iezuite a Bollandiștilor din Bruxelles cu publicațiile lor *Acta Sanctorum*, periodicul *Analecta Bollandiana*, și seriile monografice *Subsidia Hagiographica*. La acest îndelungat proiect științific se poate alătura acum și „Dumbarton Oaks Hagiography Project; O bază de date aghiografică a lumii bizantine creată sub conducerea lui Alice-Mary Talbot și apoi a lui Alexander Kazhdan de la *Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies in Washington, D.C.*, precum și viețile sfinților apărute în seria BSLT traduse sub coordonarea Prof Talbot: *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, BSLT 1, ed. A.-M. Talbot (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996); ed. idem, *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' Lives in English Translation*, BSLT 2 (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998); *The Life of Lazaros of Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint*, BSLT 3, intro., trans., and notes by R. P. H. Greenfield (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000). Despre aceasta și alte semne recente ale interesului crescând pentru aghiografie, a se vedea U. Zanetti, "The 'Dumbarton Oaks Hagiography Project.' Reflections of a User," *Analecta Bollandiana* 115 (1997): 166-93; precum și "Congresses" și "Periodicals" de pe site-ul bollandiștilor (<http://www.kbr.be/-soc.boll>).

⁴ H. Leclercq, "Communion eucharistique (fréquente)," *DACL* III.1:515-52; id., "Communion fréquente" și "Communion quotidienne," *Dictionnaire de théologie catholique* (Paris: Letouzey et Ané, 1923-50), III.2:2454-5, 2457-

„După ce întâistătătorul a terminat euharistia și tot poporul a rostit „Amin”, slujitorii aceia care sunt numiți la noi diaconi dau fiecăruia dintre cei ce se găsesc de față să se împărtășească din pâinea și vinul amestecat cu apă, care s-au prefăcut în euharistie, iar celor ce nu sunt de față, li se duc pe la casele lor”⁵.

Justin repetă același lucru în cap. 67:5:

„Se dă fiecăruia să se împărtășească din cele ce au fost consfințite prin euharistie, iar celor care nu sunt de față, li se trimite euharistia acasă, prin diaconi”⁶.

Așa numita *Tradiție Apostolică* a lui Pseudo-Ipolit (sec III-IV)⁷ și numeroase alte surse din secolul al III-lea până în al VII-lea⁸ confirmă existența obiceiului ca

62; J. Duhr, "Communion frequente," *Dictionnaire de spiritualité* (Paris: G. Beauchesne et ses fils, 1932-95), 2:1234-92; E. Herman, "Die häufige und tagliche Kommunion in den byzantinischen Klöstern," în: *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Archives de l'Orient chrétien 1 (București: Institutul francez de studii bizantine, 1948), 203-17, aici 203-4; Taft, *Beyond East and West*, 88-9.

⁵ PE 70 = PG 6:428B. [Trad. Rom. în PSB, vol. 2, ed, 1980, p. 70]

⁶ PE 70 = PG 6:429C. [Trad. Rom. în PSB, vol. 2, ed, 1980, p. 71]

⁷ B. Batte, *La Tradition apostolique de S. Hippolyte. Essai de reconstitution*, Liturgiewissenschaftliche Quellen und orschungen 39 (Münster: Aschendorff, 1963), 82-5; *Hippolytus: A Text for Students*, Grove Liturgical Studies 8, intro., trans., commentary and notes by G. J. Cuming, (Bramcote, Notts.: Grove Books, 1976), 27. În legătură cu așa numită *Apostolic Tradition* atribuită lui Ipolit al Romei, dar recunoscută ca nefiind autentică de către cercetătorii recentți în ciuda vocabularului clar ipolitan din document, praful încă nu s-a depus pe datarea, proveniență sa și celelalte. Christoph Marksches de Heidelberg afirmă: „cu greu o propoziție de aici [adică din *Tradiția Apostolică*] poate fi luată neverificată ca mărturie a unei rânduieli bisericești din secolul al III-lea”: "Neue Forschungen," 597-8 (întregul articol este citat mai jos în această notă de subsol). Tăgăduirile autenticității acestei "prétendue Tradition apostolique" au început să iasă la suprafață în articolele lui M. Metzger, "Nouvelles perspectives pour la prétendue Tradition apostolique," *Ecclesia Orans* 5 (1988): 241-59; id., "Enquêtes autour de la prétendue Tradition apostolique," *ibid.*, 9 (1992): 7-36; id., "A propos des règlements ecclésiastiques de prétendue Tradition apostolique," *Revue des sciences religieuses* 66 (1992): 249-61. Mai recent, a se vedea: A. Brent, *Hippolytus & the Roman Church in the Third Century: Communities in Tension Before the Emergence of a Monarch-Bishop*. Supliment la *Vigiliae Christianae*, 31 (Leiden: E.J. Brill, 1995), 184-203, 458-540 passim; P. F. Bradshaw, "Redating the Apostolic Tradition: Some Preliminary Steps," în *Rule of Prayer, Rule of Faith: Essays in Honor of Aidan Kavanagh*, OSB, ed. N. Mitchell și J. Baldovin (Collegeville: Pueblo/The Liturgical Press, 1996), 3-17; id., "The Problems of a New Edition of the Apostolic Tradition," în *Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948), Roma, 25-29 septembrie 1998*, OCA 265, ed. R. F. Taft și Gabriele Winkler (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 2001), 613-22; Ch. Marksches, "Neue Forschungen zur sogenannten *Traditio apostolica*," *ibid.*, 583-98; M. Metzger, "Tradition orale et tradition écrite dans la pratique liturgique antique. Les recueils de traditions apostoliques," *ibid.*, 599-612. Aceste probleme nu au nevoie de detalierile noastre, încă mărturia acestui document servește scopurilor noastre la fel de bine dacă datarea lui este în secolele III-IV sau mai târziu.

⁸ De exemplu, în secolul al III-lea Tertulian (d. post 220), *De oratione* 1 9.4, CCL 1:268; *Ad uxorem* 2, 5:2-3, CCL 1:389-90; *De exhort. cast.* 7.3-6, CCL 2:1024-6; Ciprian (d. ea. 258), *De lapsis* 26, CCL 3:235; în sec. IV-V Ieronim (ca. 347-419), *Ep.* 49, 15 (= *Apologeticum ad Pammachium*, 393), *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (Vindobonae: F. Tempsky, 1910-8), 54:377. Pentru datarea vieții și operei lui Ieronim, a se vedea Ferdinand Cavallera, *Saint Jérôme. Sa vie et son oeuvre* (Louvain: Spicilegium Sacrum. Lovaniense, Bureaux, 1922), II, 153-65; Augustin, (d. 430), *Contra Julianum III*, 162, PL 45:1315; în secolul al VI-lea *Ep.* 9 3, atribuită Sfântului Vasile cel Mare (d. 379): S. Basile, *Lettres*, 2 vols., ed. Yves Courtonne (Paris: Les Belles Lettres, 1957, 1961), 1:203-4 = PG 32:484-85, dar în mod sigur neautentică

credincioșii să ia acasă de la sinaxa duminicală îndeajuns din sfintele taine – fără îndoială doar pâinea sfințită – pentru a se împărtăși în timpul săptămânii, când în mod obișnuit nu exista liturghie euharistică exceptând unele împrejurări speciale.⁹ Ei duceau împărtășania și membrilor comunității locale care nu putea merge la slujba euharistică.¹⁰ Membrii care absentau nu erau doar cei infirmi; fără îndoială că în timpul persecuțiilor împărtășania era dusă și creștinilor agonizanți din închisori.¹¹

Mai mult, în Antichitatea târzie bisericile erau în mare parte urbane, călătoria era dificilă, transportul încet sau inexistent, iar mulți creștini de la țară (care în cele mai multe zone nici nu începuseră să aibă un cler rezident până în secolul al IV-lea) locuiau prea departe de biserică pentru a fi prezenți la sinaxa duminicală cu excepția unor situații sporadice, dacă existau. Deși I Clement 42:4, la sfârșitul secolului I, vorbește deja despre episcopii așezați pentru credincioși „în sate și în orașe”,¹² este general acceptat faptul că de-a lungul secolului al III-lea Biserica era bine statornicită doar în zonele urbane. Organizarea unui cler rezident la sate avea de așteptat așa numita „Pace a lui Constantin” din anul 312. Acest fapt a avut loc mai rapid în unele locuri, dar mai încet în altele. De exemplu, deja de la sfârșitul secolului al IV-lea episcopul Cezareei Capadociei era ajutat de cincizeci de „horepiscopi” care slujeau în satele din împrejurimi.¹³

conform lui S. J. Voicu, "Cesaria, Basilio (Ep. 93/94) e Severo," *Augustinianum* 35 (1995): 697-703, care argumentează convingător că autorul este Sever (d. 538), patriarhul monofizit al Antiohiei 512-8; Ioan Moscu (d. 619), *Patrum Spirituale* (ca. 600), 30, PG 87:2877 = *The Spiritual Meadow (Patrum Spirituale)* de Ioan Moscu (cunoscut și ca Ioan Eviratus), Cistercian Studies Series 139, intro., trans., and notes, John Wortley (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1992), 21-2; alte referințe în O. Nussbaum, *Die Aufbewahrung der Eucharistie*, Theophaneia 29 (Bonn: Königstein/Ts.: Hanstein, 1979), 266ff; Mitchell, *Cult and Controversy*, 10-19; și, în special pentru perioada târzie, sursele citate mai jos.

⁹ Despre frecvența săvârșirii euharistiei în biserica primară și din perioada antică, a se vedea Taft, *Beyond East and West*, 88-9.

¹⁰ A se vedea, de exemplu, Justin (ca. 150), *Apology* I, 65.5, 67.5, PE 70 = PG 6:428-32, citată mai sus în notele 5-6; Papa Damasus I (305-84), *Elogium S. Tarsicii* no. 15, în *Epigrammata Damasiana*, Sussidi allo studio delle antichità cristiane 2, ed. A. Ferrua (Vatican: Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1942), 117. Cf. F. J. Dolger, *ICHTHYS: Das Fischesymbol in frühchristlicher Zeit*, 2 vol, I, ediția a II-a. (Münster: Aschendorff, 1928); II (Münster: Aschendorff, 1922) II, 534-5; Taft, *Beyond East and West*, 89; Nussbaum, *Die Aufbewahrung*, 177-8; alte referințe, în special apusene, în D. Callam, "The Frequency of Mass in the Latin Church ca. 400," *Theological Studies* 45 (1984): 613-50, aici 615ff.

¹¹ Sever al Antiohiei (d. 538) *Ep. 93*, Vasile cel Mare, *Lettres*, ed. Courtonne 1:203-4 = PG 32:484-5, se referă strict la persecuții ca motiv al acestei practici. A se vedea și Callam, "Frequency," 616; W H. Freestone, *The Sacrament Reserved: A Survey of the Practice of Reserving the Eucharist, with Special Reference to the Communion of the Sick, during the First Twelve Centuries*, Alcuin Club Collections 21 (Londra/ Milwaukee: Alcuin Club, 1917), 44-5.

¹² K. Bihlmeyer, *Die apostolischen Väter*, Neubearbeitung der Funkischen Ausgabe. Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellen schriften, 2. Reihe, 1. Heft, 1. Teil (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1924), 58.

¹³ P. Joannou, "Chorbishop," *New Catholic Encyclopedia*, 15 vol. (New York: McGraw-Hill, 1967), 3:625-6. Despre întregul aspect, a se vedea C. Rupe, "Parish," *ibid.*, 10:1017; H. Dressler, "Asia Minor, Early Church in," *ibid.*, 1:955-57; A. von Harnack, *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, 2 vol., (Londra: Williams and Norgate, 1908), I: 445-82, II: 89ff, 324-37; G. W. O. Addleshaw, *The Beginnings of the Parochial System* (Londra: St. Anthony's Hall Publications, 1953), 7ff; și în special *The Church in Town and Countryside*, Studies in Church History

Dar chiar și foarte târziu precum la sfârșitul secolului al VI-lea, unele regiuni izolate erau deservite deficitar de cler, iar oamenii își duceau viața fără euharistie sau alte taine. Autorul monofizit Ioan al Efesului (507-586), născut în Ingila (acum Egil în Turcia) pe râul Tigru în Mesopotamia, în provincia romană a Armeniei IV, povestește în lucrarea sa *Viața lui Simeon cel din Munte*, cum sfântul a întâlnit țărani creștini care trăiau izolați în zona muntoasă a Mesopotamiei la răsărit de Eufrat, lângă Melitene, care erau pe deplin ignoranți față de euharistie. Ei își duceau copii la cea mai apropiată biserică pentru a fi botezați, dar nu știau nicidecum alte slujbe ale bisericii – o situație deplorabilă pe care Sfântul Simeon s-a grăbit să o îndrepte. El a găsit și a reparat o biserică abandonată într-un cătun apropiat, i-a învățat pe oameni, i-a mărturisit, apoi a săvârșit dumnezeieștile Taine pentru ei și a tuns chiar și pe unii dintre copii drept „copii ai legământului” – adică i-a făcut monahi.¹⁴

Nu ar trebui să ne surprindă faptul că în felul acesta împărtășirea la domiciliu a dăinuit mai mult în Răsărit decât în Apus unde, odată cu sfârșitul secolului de aur al Părinților, împărtășirea acasă pare-se că a luat sfârșit. Nussbaum susține că mărturia lui Augustin (†430) în *Contra Julianum*, III, 162 este ultima mențiune apuseană a acestei practici.¹⁵ În Răsărit mărturiile arată că practica a durat cel puțin până în secolul al VII-lea.¹⁶ Acest fapt este îndeosebi valabil în Palestina. Ioan Moscu (†619), *Pratum spirituale* 79, o sursă importantă a monahismului palestinian, scrisă pe la anul 600, relatează cum laicii luau acasă euharistia în Marea Joi și o păstrau pentru un an.¹⁷ Pâinea sfințită era purtată chiar și în călătorii drept un obiect sfânt, precum ar purta cineva astăzi o icoană sau o relicvă.¹⁸ Chiar și în vremea Sfântului Anastasie (640-

16, ed. D. Baker (Oxford: Basil Blackwell, 1979). Despre instituția horepiscopilor sau a „episcopilor de la țară”, a se vedea F. Gillmann, *Das Institut der Chorbischoffe im Orient* (München: 1903); T. Gottlob, *Der abendlandische Chorepiskopat*, Kanonistische Studien und Texte 1 (Bonn/Cologne: K. Schroeder, 1928, retip. Amsterdam: P. Schippers, 1963); H. Hess, *The Canons of the Council of Sardica, A .D. 343, A Landmark in the Early Development of Canon Law* (Oxford: Oxford University Press, 1958), în special 100-3; E. Kirsten, "Chorbischof," *Reallexikon für Antike und Christentum* 2 (1954): 1105-14; H. Leclercq, "Chorévêques," *DACL* 3.1: 1423-52; id., "Periodeute," *DACL* 14.1:369-79; J. Parisot, "Les chorévêques," *Revue de l'Orient chrétien* 6 (1901): 157-71, 419-43.

¹⁴ Ioan al Efesului, *Lives of the Eastern Saints*, 16, ed. E. W Brooks, PO 17:233- 47. Despre „copii legământului”, a se vedea A. Vööbus, *Celibacy, a Requirement for Admission to Baptism in the Early Syrian Church* (Stockholm: Esthonian Theological Society in Exile, 1951); G. Nedungatt, "The Covenanters of the Early Syriac-Speaking Church," *OCP* 39 (1973): 191-215, 419-44.

¹⁵ PL 45:1315; cf. Nussbaum, *Die Aufbewahrung*, 270.

¹⁶ Nussbaum, *Die Aufbewahrung*, 269, 274; Herman, "Kommunion," 206.

¹⁷ PG 87.3:2396-97 = Wortley 64.

¹⁸ F. J. Dolger, "Die Eucharistie als Reiseschutz. Die Eucharistie in den Händen der Laien," *Antike und Christentum* 5 (1936): 232-47; Freestone, *The Sacrament Reserved*, 55-6; Callam, "Frequency," 616-17, în special nota 11; R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom* vol. V: *The Precommunion Rites*, OCA 261 (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 2000), 404-12; id., "One Bread, One Body: Ritual Symbols of Ecclesial Communion in the Patristic Period," în

700), monah în Mănăstirea Sfintei Ecaterina din Sinai, *Question 113*, găsim trimitere despre purtarea euharistiei în călătorii.¹⁹

Practica împărtășirii laicilor la domiciliu se pare că era obișnuită în special în timpul crizei monofizite, când necalcedonienii nu erau siguri de găsierea unei euharistii cu care să se împărtășească, care să fie acceptată de conștiința lor. În *Plerophoriai* 10, Ioan Rufus (Ioan al Antiohiei), un arab din sudul Palestinei care a devenit episcop monofizit al Maiumei lângă Gaza (491-?) și care a scris lucrarea *Plerophoriai* sau *Condamnări: Mărturii și descoperiri împotriva Sinodului de la Calcedon*, din timpul patriarhului Sever al Antiohiei (512-518),²⁰ în această lucrare confirmă că credincioșii monofiziți luau acasă euharistia pe care o primeau de la proprii clerici și ei înșiși se împărtășeau ca nu cumva să primească tainele de la calcedonieni.²¹ Mai târziu Sofronie, patriarh al Ierusalimului între 634-638, în lucrarea sa *Minunile Sfinților Chir și Ioan*,²² relatează despre un monofizit forțat de boală să stea lângă mormântului lui Menouthis, adică în mâinile calcedonienilor. Acesta a refuzat să primească euharistia de la calcedonieni spunând că una dintre rudele sale îi va aduce în aceeași zi euharistia propriei sale confesiuni.²³ Conform *Plerophoriai* 78, totuși, practica monofizită nu a trecut neînfruntată. Unii credincioși monofiziți alexandrini din Beirut aveau obiceiul să țină acasă euharistia pe care o primiseră de la propriul cler și se împărtășeau din aceasta în duminici. Dar un stâlpnic i-a oprit, spunând că cei din lume nu pot face aceasta, ci trebuie să primească cuminecarea în biserică din mâinile clericilor.²⁴

Indiferența monahală față de Liturghie

În mod surprinzător, în lumina acestei mărturii monahale despre împărtășirea laicilor la domiciliu în Antichitatea târzie în Palestina, totuși mărturiile despre aceeași practică printre pustnici în acest leagăn al monahismului răsăritean sunt rare. Acest

Nova Doctrina Vetusque: Essays on Early Christianity in Honor of Frederic W. Schlatter, SJ, ed. Douglas Kries și Catherine Brown Tkacz (New York: P. Lang, 1999), 23-50, aici 28-32.

¹⁹ PG 89:765AB; în privința autenticității, a se vedea CPG §7746

²⁰ PO 8:6-7; G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, 2 vols. I: *Patriarchatus Constantinopolitanus*; II: *Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus* (Padua: Edizioni Messaggero, 1988), II: 1027 §99.22.15.

²¹ PO 8:24.

²² BHG 477-479, XXXVI, 15.

²³ *Los «Thaumat» de Sofronio: contribucion al estudio de la «incubatio» cristiana*. Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto «Antonio de Nebrija», Manuales y anejos de «Emerita» 31, ed. N. F. Marcos (Madrid: Bolanos y Aguilar, 1975), 325 = PG 87.3:3553B.

²⁴ PO 8:134-35.

lucru poate fi urmare a atitudinii oarecum ambiguă, chiar indiferentă față de liturghie, pe care o regăsim în unele surse monahale timpurii.

Eusebiu al Cezareei Palestinei (265-340), în lucrarea sa *Demonstratio Evangelica* I, 8, scrisă probabil între 312-320, spune despre cultul asceților acestea:

Urmând învățăturilor Stăpânului, ucenicii au adaptat învățătura Sa capacităților diferite ale mulțimilor... De aceea, două moduri de viațuire sunt întâlnite în Biserica lui Hristos. Primul întrece natura și modul comun de viațuire, întrucât nu îngăduie nici căsătoria, nici procrearea, nici negoțul, nici avutul. Umplut de dragostea dumnezeiască fuge de viața de zi cu zi, dedicându-se pe sine exclusiv slujirii lui Dumnezeu... Cei care urmează această cale sunt sfințiți, ei vin înaintea Dumnezeului cerului și al pământului ca reprezentanți ai întregii umanități – nu cu jertfe sângeroase și cu tămâie, ci, după cum natura vieții într-adevăr o cere, cu cuvinte și fapte ale virtuții interioare. Dar aceasta înseamnă că îl înduplecă pe Dumnezeu, aducându-I slujire pentru ei înșiși și pentru aproapele lor. Atât de mult pentru desăvârșire. Alții merg pe o cale mai puțin înaltă, ducând o viață castă în căsătorie. Aceștia contribuie la procrearea neamului, la treburile oastei, familiei și negoțului... Pentru ei, un ceas anume este pus deoparte pentru exersarea cucerniciei și anumite zile sunt consacrate învățaturii religioase și citirii Legii lui Dumnezeu.²⁵

Din ultima propoziție se poate deduce că adunările liturgice ecleziale erau destinate laicilor. Și într-adevăr, unii monahi de la începuturi au luat acest lucru ca atare, percepând un conflict între nevoile însingurării și participarea la actele ecleziale publice ale liturghiei. Deși mărturiile arată o varietate considerabilă în practica eremită, precum și o foarte variată atitudine față de indiferența monahală față de Taine, problema, acută în special printre mesalieni, o sectă orientală a pseudo-misticilor,²⁶ era una reală și în cercurile monahale ortodoxe.

Unele texte siriene atribuite Sfântului Efrem (306-373) merg până într-acolo încât sugerează faptul că asceza monahală înlocuiește chiar și liturghia euharistică:

²⁵ *Eusebius Werke* 6, Die griechischen christlichen Schriftsteller 23., ed. I. A. Heikel (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1913) 39 = PG 22: 76C-77A; English trans. from E. Dekkers, "Were the Early Monks Liturgical?" *Collectanea Cisterciensia* 22 (1960): 120-37, aici 134-35.

²⁶ Dekkers, "Were the Early Monks Liturgical?" 126. Despre mesalianism, a se vedea I. Hausherr, "L'erreur fondamentale et la logique du Messalianisme," OCP 1 (1935): 328-60 = id., *Études de spiritualité orientale*, OCA 183 (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1969), 64-96.

... și în locul lăcașurilor bisericii, aceștia [monahii] au devenit temple ale Sfântului Duh, în locul altarelor – propriile suflete; rugăciunile lor sunt aduse dumnezeirii drept jertfe. Aceștia slujesc ca preoți pentru ei înșiși, săvârșesc aducerea lor... postul lor este euharistia lor, iar privegherile lor – curățirile... credința lor este un sanctuar, iar mintea lor – altarul; fecioria lor – jertfa desăvârșită; castitatea lor – acoperământ (al altarului), iar smerenia lor – cădelniță.²⁷

Aceeași abordare este relatată chiar mai tranșant de Anastasie Sinaitul (640-700), *Question 2*, în răspunsul dat unuia care și-a manifestat perplexitatea față de evitarea perseverență a unui pustnic a bisericii și a adunărilor sale. Anahoretul a replicat:

Toate aceste adunări și liturghii și sărbători sunt făcute mai presus de toate... ca astfel omul să fie liber de păcatele sale și Dumnezeu să Se sălășluiască întru el, precum este scris... Dar odată ce omul a fost făcut templu viu al lui Dumnezeu, sufletul de Dumnezeu călăuzit este scos din toată dorința pentru bisericile sensibile și adunări și sărbători omenești. Căci el îl are în sine pe Tatăl și pe Fiul – marele Arhiereu, și pe Duhul, focul cel adevărat; întru care jertfa lui Dumnezeu este în adevăr, duhul umilinței; întru care este altarul... întru care este Împărăția și Ierusalimul de sus.²⁸

Această atitudine a devenit încă și mai problematică în cazul în care pustnicii nu doar că evitau adunările publice ale bisericii dar, în unele situații, chiar le disprețuiau. Paladie (363-431), episcopul Iliopolisului în Bitinia (400-406), exilat pentru sprijinul dat lui Ioan Hrisostom, iar mai târziu episcop al Aspunei în Galatia în anul 412, și-a petrecut anii 388-400 în Egipt și Palestina, iar relatările sale despre monahismul egiptean în lucrarea *Istoria lausiacă (Lavsaiçon)*, scrisă pe la anul 419, abundă în astfel

²⁷ Citat în siriană cu traducere engleză de A. Vööbus, *History of Asceticism in the Syrian Orient*, vol. 2, CSCO 197, Subsidia 17 (Louvain: Secretariat du CSCO, 1960), 311. Autorii notează o indiferență similară pentru viața sacramentală exterioară a bisericii alt undeva în literatura siriană, ca de exemplu, la sfârșitul secolului al IV-lea în *Liber Graduum*, Memra 12, *Patrologia Syriaca* 3:284-303; cf. A. Kowalski, *Perfezione e giustizia di Adamo nel Liber Graduum*, OCA 232 (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1989), 216-17; de asemenea în scrierile lui Ioan pustnicul (a doua jumătate a secolului al IV-lea): Jean le solitaire (Pseudo-Jean de Lycopolis), *Dialogues sur l'ame et les passions des hommes*, traduit du syriaque sur l' edition de Sven Dederling par I. Hausherr, OCA 120 (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1939), 101-2; și la Ioan de Apamea (sfârșitul sec. V, începutul sec. VI): W Strothmann, *Johannes von Apamea*, *Patristische Texte und Studien* 11 (Berlin: De Gruyter, 1972), 79-80. A se vedea R. Murray, *Symbols of Church and Kingdom. A Study in Early Syriac Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), 129, 262-76 passim.

²⁸ PG 89:344-52.

de povestiri, probabil pentru că Paladie a simțit din capul locului nevoia să rezolve problema. Cel mai evident caz este pustnicul Valens care a spus deschis: „Nu am nevoie de împărtășanie căci azi l-am văzut pe Hristos.”²⁹ Un alt pustnic, Ptolemeu, trăia într-o atât de mare izolare încât „a devenit un străin față de învățăturile sfinților bărbați... și față de împărtășirea constantă cu tainele și s-a depărtat atât de mult de la calea cea dreaptă încât a declarat că aceste lucruri sunt nimic”; și călugărul Heron refuza să participe la euharistie sau să supraviețuiască doar cu tainele fără altă mâncare.³⁰

Chiar și stricta rânduială chinovitică a lui Pahomie nu permitea vreunui din frați să se apropie de împărtășanie după propria dorință. *Vita bohairica* a lui Pahomie, §§86-94, ne relatează despre un monah-catehumen lăsat să moară fără botez, pe care l-au slujit îngerii după moarte.³¹ O indiferență asemănătoare – chiar lipsă de respect – față de biserică și taine poate fi observată în comportamentul „nebunilor pentru Hristos” care căutau smerenia și disprețul printr-un comportament aberant. Leontie de Neapolis, *Viața Sfântul Simeon cel nebun*, scrisă în Cipru în 642-649, dar trimisă în cetatea siriană Emesa în timpul secolului al VI-lea,³² este un astfel de caz. Capitolul 12 descrie comportamentul violent și tulburător al *nebului* în timpul slujbelor de duminică.³³

Nu-i de mirare că articolul benedictinului Eligius Dekkers în mod ironic intitulat „Erau oare primii monahi liturgici?”³⁴ a turnat apă rece pe romantismul benedictin

²⁹ Capitolul 25.2-5, Palladio, *La Storia lausiaca*, testo critico e commento a cura di G. J. M. Bartelink, traduzione di Marino Barchiesi. Vita dei santi 2 (Milan: Fondazione Lorenzo Valla: A. Mondadori, 1990), 134-7; cf. V. Deroche, "Représentations de l'Eucharistie dans la haute époque byzantine.", Îi sunt îndatorat Prof. Deroche de la Collège de France și CNRS pentru că mi-a trimis o copie înainte de publicare a acestui important articol al său, căruia îi datorez o parte din referințele pe care le folosesc în acest studiu.

³⁰ Capitolul 26.2, 27.2: Bartelink 138-39, 142-43. De notat faptul că aceleași capitole din *Istoria Lausiacă* condamnă pe deplin aceste atitudini pe care le istorisește, iar capitolul 17.9 vorbește despre o laică care a devenit o iapă pentru că a rămas departe de împărtășanie timp de cinci săptămâni: Bartelink, 74-5.

³¹ S. Pachomii *vita bohairicas cripta*, ed. L.-Th. Lefort. Textul se găsește în: CSCO 89, *Scriptores Coptici series 3*, vol. 7 (Louvain: Secretariat du CSCO, 1925), 86-94; traducerea în CSCO 107, *Scriptores Coptici series 3*, vol. 7 (Louvain: Secretariat du CSCO, 1936), 57-62.

³² D. Krueger, *Symeon the Holy Fool. Leontius's "Life" and the Late Antique City*, *The Transformation of the Classical Heritage* 25 (Berkeley: University of California Press, 1996), 4ff.

³³ Leontios de Neapolis, *Vie de Symeon le fou et vie de Jean de Chypre*, Édition commentée par A.J. Festugiere en collaboration avec Lennart Ryden. Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique, tome 95 (Paris: P. Genthner, 1974- apărută în 1977), 79-80, 133; cf. V Deroche, *Etudes sur Leontios de Neapolis*, *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia* 3 (Uppsala: Uppsala Universitet, 1995), 194-5. A se vedea și *Vita* 190 a Sfântului Andrei cel nebun, PG 111:836CD.

³⁴ În *Collectanea Cisterciensia* 22 (1960): 120-37; trad. din id., "Les anciens moines cultivaient-ils la liturgie?" *La Maison-Dieu* 51 (1957): 31-54, o redactare mai timpurie care a apărut pentru prima dată în *Vom christlichen Mysterium. Gesammelte Arbeiten zum Gedächtnis Odo Casel OSB*, ed. A. Mayer, J. Quasten, B. Neunheuser (Dusseldorf Patmos-Verlag, 1951), 97-114, și o traducere germană a redactării franceze mai recente în *Liturgie und Monchtum* 22 (1958). A

din secolul al XIX-lea despre reînvierea a la *Gueranger*, reluat de ideologia *monachus propter chorum* a lui Cluniac, care îl considera pe monah un *homo liturgicus par excellence*.

Împărtășirea privată printre pustnici

În contrapondere cu respingerea liturghiei de către monahi se află totuși alte povestiri minunate care arată că cerințele unei participări euharistice a tuturor creștinilor, laici și eremiți laolaltă, nu erau așa de ușor trecute cu vederea. În această categorie se află stratagemele minunate care le-au permis pustnicilor să participe la liturghia euharistică sau la împărtășire, descrie narează cum trei pustnici, în mod miraculos invizibili încât puteau lua nevăzuți împărtășania, veneau frecvent în mănăstire să se împărtășească din rezerva euharistică din artoforiu (skevofor). În final, călugărul responsabil cu rezerva [euharistică] a constatat că dispăreau părțile din Pâinea sfințită, astfel că pustnicii i s-au arătat și au recunoscut că din pricina lor se întâmpla aceasta.³⁵ În aceeași perioadă și zonă, pe la anul 600, Ioan Moscu (619), *Patrum spirituale* 122, relatează cum doi pustnici goi – ascetismul lor aprig includea nepurtarea hainelor – primeau în chip nevăzut cuminecarea în Sfânta și Marea Joi la euharistia din mănăstire, în timp ce în capitolul 127 relatează cum altcineva s-a împărtășit miraculos la euharistia din Sfânta și Marea Sâmbătă în Biserica Sfintei Învieri din Ierusalim.³⁶ Și dacă Sfântul Simeon cel nebun pentru Hristos nu mergea la slujbele bisericii fără să producă tulburare, cel puțin el renunță la rolul său asumat când îi denunță pe alții că nu se împărtășesc frecvent.³⁷

Împărtășirea femeilor pustnice

În jurul anului 419, Paladie, *Istoria Lausiaca* 59.2, relatează – fără vreun semn de dezaprobare – cum fecioara Toar, de treizeci de ani monahie într-una din cele douăsprezece mănăstiri pahomiene de femei din Antinoie (Egipt), refuza să iasă Duminica cu celelalte monahii la biserică pentru a se împărtăși, nu pentru că aceasta

se vedea și Friedrich Wulf, "Priestertum und Rastestand," *Geist und Leben* 33 (1960): 109-18, 246-61; precum și discuția în Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, ediția a II-a rev. ed. (Collegeville: The Liturgical Press, 1993), 362-3.

³⁵ F. Nau, "Le texte grec des recits du moine Anastase sur les saints peres du Sinai," *Oriens Christianus* 2 (1902): 77-8. Despre problema autenticității, a se vedea CPG §7758 B9[9].

³⁶ PG 87.3:2983-6, 2998-9 = Wortley 99-100, 103. În Paladie, *Historia Lausiaca* 18.25, călugărul egiptean Marcu primește împărtășania de la un înger nu de la preot, chiar și în timpul liturghiei euharistice: Bartelink 92.

³⁷ L. Ryden, *Das Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*, Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Graeca Upsaliensia 4 (Uppsala: Uppsala Universitet, 1963), 145-6, 162; English trans. Krueger, *Symeon the Holy Fool* 150-1, 165; cf. Deroche, Leontios 194-5.

disprețuia tainele, ci pentru că punea mai mare preț pe pustnicia și fecioria ei.³⁸ Astfel chiar și printre sihaștrii care nu respingeau viața sacramentală *per se*, mulți refuzau să-și abandoneze pustnicia chiar și pentru a participa la euharistia duminicală.³⁹ Acest fapt era adevărat în special pentru femei, pentru motive care erau evidente în cultura acelor timpuri.

Cât despre ascetele care trăiau în sălbătăcie adâncă, departe de orice lavră sau biserică, a trăi fără euharistie pentru mai mulți ani nu pare să fi fost un lucru neobișnuit. Celebra *Viața a Sfintei Maria Egipteanca*, 32-38, sec. al VII-lea, arată cum pustnica a petrecut 48 de ani în deșert fără să participe la liturghia euharistică, până când ieromonahul savait, care se retrăsese în deșert în timpul Postului Mare, i-a adus sfânta împărtășanie în ultima Sfântă și Mare Joi înainte ca aceasta să moară.⁴⁰ Această povestire este un *topos* întâlnit și în cazul altor sihaștri, în special sihastre,⁴¹ precum cea din scrierea lui de Chiril de Schitopolis (512-558), cap. 18: *Viața Sfântului Kyriacus* (449-556), care a mers în pustie pentru optsprezece ani fără să vadă preot.⁴² Iar în prima jumătate a secolului al IX-lea, *Viața Sfintei Teoctista din Lesbos* (913/919), cap. 18-20, relatează cum aceasta nu a luat parte deloc la euharistie cât timp a stat în singurătate pentru 35 de ani pe o insulă mică și nelocuită din Pharos. În cele din urmă, a întâlnit un vânător din Eubea, căruia i-a cerut să-i aducă tainele într-un vas când va naviga pentru a vâna anul următor, ceea ce a și făcut, iar după ce s-a împărtășit, a murit.⁴³

Ritualurile împărtășirii pustnicești

În trecut, în Palestina, incipitul (f. 72r-v) uneia din cele „nouă cântări” ale slujbei Miezonopticii din Orologiul manuscris *Sinai Gr. 864*, sec. al IX-lea, scris pentru uzul sihaștrilor, scria: „Primit-am Trupul (carnea) Tău, Hristoase, și am fost învredniciți de Sângele Tău, trecând cursul zilei, dăruiește-ne odihna nopții...”⁴⁴. Precum notează

³⁸ Bartelink 260-1.

³⁹ Despre acest subiect, a se vedea L. von Herding, *Antonius der Einsiedler*, Forschungen zur Geschichte des innerkirchlichen Lebens 1 (Innsbruck: Felizian, 1929), 80-6.

⁴⁰ Trans. M. Kouli, în Talbot, *Holy Women* 88-90, cf. 67 (= BHG 1042)

⁴¹ Nau, "Le texte grec des recits du moine Anastase," 67: §XII.

⁴² *Kyriillos von Skythopolis*, Texte und Untersuchungen 49:2, ed. E. Schwartz (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1939), 233 = Cyril of Scythopolis, *The Lives of the Monks of Palestine*, Cistercian Studies Series 114, trans. R. M. Price, adnotat de J. Binns (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1991), 257. Despre eremitismul feminin bizantin, a se vedea A. M. Talbot, "A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women," *The Greek Orthodox Theological Review* 30 (1985): 1-20, aici 16-8.

⁴³ Trans. A. C. Hero, BSLT 1:111-13 (=BHG 1723-4).

⁴⁴ Sr. Maxime Leila Ajjoub, *Le codex Sinaiticus 864 (IXe siecle)*. *Horologion*, 2 vols. (teză de doctorat, Institutul Pontifical Oriental, Roma, 1986), §38, text grecesc II, 40; traducere franceză I, 30-1; comentariu I, lv-lxi. Pentru locul acestor

maica Maxima Leila Ajjoub, editoarea acestui Orologiu, se pare că sihaștri pentru care a fost scris acesta se împărtășeau regulat, chiar zilnic.⁴⁵ În afara cazului în care sihastrul era preot, împărtășirea se făcea din rezerva euharistică.

Un alt manuscris Orologiu palestinian din aceeași perioadă ne arată cum avea loc împărtășirea privată a pustnicilor și, în același timp, ne lămurește o anomalie din „liturgia” bizantină a orelor/ Ceaslovul bizantin. Textul are înainte de binecuvântarea mesei (binecuvântarea principalei mese a zilei) și înainte de Ceasul al IX-lea⁴⁶ – cărțile slavone o plasează înainte de Vecernie⁴⁷ – o slujbă cunoscută ca Tipica (în slavonă *Izobrazitel'nyja* sau *Obednița*),⁴⁸ care este întrebuințată doar în zilele aliturgice, adică în zilele de post și pocăință, când nu se săvârșește liturgia euharistică deplină.⁴⁹ Forma actuală din Orologiul grec (cu excepția Postului Mare) cuprinde următoarele elemente:⁵⁰

Psalmul 102

Psalmul 145 + „Unele-Născut”⁵¹

Fericirile (Matei 5:3-12) cu stihologie⁵²

Tropare

Crezul

Rugăciune de iertare

cântări în Miezonoptică, a se vedea schema slujbei (I, xxxiii-iv). Publicarea acestui studiu în SC a fost anunțată. Îi sunt dator lui S. Parenti pentru această referință. Textul cântării a fost și el editat din codex *Erlangen 96* (1025CE), f. 53, *Barberini Gr. 307*, f. 301 (sec. XV), de P. Maas, *Fruhbyzantinische Kirchenpoesie. Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 52/53*, hrsg. H. Lietzmann (Berlin: Weidmann, 1931), 6-7 §4; cf. 1-2. Despre chestiunea cântării, a se vedea și A. Baumstark, "Ein fruhchristliches Theotokion in mehrsprachiger Überlieferung und verwandte Texte des ambrosianischen Ritus," OC serie nouă 9 (1920): 54; id., "Te Deum und eine Gruppe griechischer Abendhymnen," OC 34 = series 3, 12 (1937): 25

⁴⁵ "Le scribe de *l'horologion* ne pourrait etre qu'un moine solitaire qui a le souci de former un manuel pour sa priere individuelle": Ajjoub I, xxxviii, 40 nota 1.

⁴⁶ *Horologion* (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1937), 181-94.

⁴⁷ *Ierejskij molitvoslov* (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1950), 222-37.

⁴⁸ Pentru slujba paralelă armeană, a se vedea nota 54 de mai jos.

⁴⁹ A se vedea J.-M. Hanssens, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus II -III* (Roma: Apud aedes Pontificium Universitatis Gregoriana, 1930, 1932): II, §§186-95, deși §§ 192, 194 trebuie acum corectate pe baza descoperirilor lui Mateos și Anderson, citate mai jos la notele 52, 63. A se vedea și R. Stiebel, "Homiletik, Hymnographie und Hagiographie im fruhbyzantinischen Palastina," în: ed. W Horander, J. Kader, O. Kresten, *ANDRIAS. Herbert Hunger zum 80 Geburtstag= Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik* 44 (1994): 389-406, aici 395-7.

⁵⁰ *Horologion*, 181-94. Pentru Tipica în izvoarele manuscrise primare, a se vedea John E. Klentos, *Byzantine Liturgy in Twelfth-Century Constantinople: An Analysis of the Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis* (codex *Athens Ethnike Bibliothek* 788), (teză de doctorat, University of Notre Dame, 1995), 186-9.

⁵¹ Imnul *Ho Monogenes* (Unule-Născut) este refrenul final care acum încheie al doilea antifon al Dumnezeieștii Liturghii bizantine. A se vedea J. Mateos, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine. Etude historique*, OCA 191 (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1971), 50-2; R. F. Taft, "Monogenes, Ho," ODB 2:1397.

⁵² Redactarea slavonă a slujbei Tipica inserează o epistolă și o evanghelie aici după Fericiri.

Condac

Doamne miluiește de 40 de ori

„Fie numele Domnului binecuvântat” (Psalmul 112:2) de 3 ori

„Slavă Tatălui..., Și acum...”

Psalmul 33

Apolisul

Astăzi această slujbă pare fără scop. Dar cea mai veche mărturie existentă a sa, intitulată „Orologiul după regula Lavrei părintelui nostru Sava” din manuscrisul *Sinai Gr. 863*, din secolul al IX-lea, are titlul „La cuminecare (*eis ten metalipsin*)”, arătând că Tipica a fost inițial o slujbă monahală palestiniană de împărtășire care le oferea călugărilor posibilitatea de a se împărtăși chiar și în zilele aliturgice când jertfa euharistică nu era săvârșită.⁵³ Acest lucru este clar din concluzia slujbei originale, în mod evident modelată pe ritul de împărtășire al Liturghiei catedrale aghiopolite a Darurilor Înaintesfințite,⁵⁴ cu elemente precum Rugăciune Domnească, chemarea la

⁵³ J. Mateos, "Un horologion inedit de S. Sabas. Le codex sinaitique grec 863 (IXe siècle)," în *Melanges E. Tisserant*, III.1, Studi e testi 233 (Vatican: Biblioteca apostolica Vaticana, 1964), 47-76, în special 54-5; cf. Mateos, *Célébration*, 68-71. Pentru alte izvoare despre ceea ce A. Baumstark numește „ritul melchit palestinian vechi”, a se vedea *Comparative Liturgy* (Westminster, Md.: Newman Press, 1958), 223-4; R. F. Taft, *The Byzantine Rite. A Short History*, American Essays in Liturgy (Collegeville: The Liturgical Press, 1992), 56-7 și literatura citată acolo, 64-5 notele 26-31. Pentru slujba armeană corespondentă ceasul al treilea sau al amiezii/ al șaselea (*Chashu Zham*), a se vedea M. Findikyan, "Bishop Step'anos Siwnec'i: A Source for the Study of Medieval Armenian Liturgy," *Ostkirchliche Studien* 44 (1995): 171-96; și mai recent, G. Winkler, "Über die Bedeutung einiger liturgischer Begriffe im georgischen Lektionar und Iadgari sowie im armenischen Ritus," *Studi sull'Oriente cristiano* 4:1 (2000): 133-54, aici 142-7, 149-54. Despre o posibilă legătură între *Chashu Zham* armean și slujba bizantină de împărtășire Tipica, a se vedea recenzia R. F. Taft, *Commentary on the Divine Liturgy by Xosrov Anjewac'I*, Armenian Church Classics, intro., and trans. S. Peter Cowe (New York: Department of Religious Education, Diocese of the Armenian Church, 1991), OCP 59 (1993): 274-6; id., recenzia aceluiași în același *Journal of the Society for Armenian Studies* 7 (1994): 174-7; id., "The Armenian Liturgy: Its Origins and Characteristics," în *Treasures in Heaven: Armenian Art, Religion, and Society* (New York: Pierpont Morgan Library, 1998), 13-30, aici 19-20; și în special id., "The Armenian 'Holy Sacrifice (*Surb Patarag*)' as a Mirror of Armenian Liturgical History," în *The Armenian Christian Tradition*, OCA 254, ed. R. F. Taft (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1997), 175-97, aici 185-8. O slujbă monahală echivalentă pentru împărtășirea în afara liturghiei a existat și în Apus, potrivit lui Aurelian, episcop de Ades (546-551), *Rule for Monks* 57:11-12, alcătuită între anii 534 și 542. Missa era o excepție chiar și în Duminici și sărbători, când călugării în mod obișnuit primeau împărtășania din rezerva euharistică la sfârșitul **terței** {ceasului al III-lea}: „În fiecare Duminică... după terță, rostește Tatăl nostru și cântând psalmi să se împărtășesc toți. La fel să faci și în sărbători. Dar când i se va părea potrivit sfântului abate, atunci să se săvârșească Missa” PL 68:396B = *Regles monastiques d'occident!, Ve-VIe siècle, d'Augustin a Ferreol*, introd. et notes par V Deprez, preface par A. de Vogüé, Vie monastique 9, Begrolle-en-Mauges, (Maine-et-Loire: Abbaye de Bellefontaine, 1980), 248-9.

⁵⁴ Această proveniență a fost sugerată de S. Parenti, cuminecarea privată; cf. A.-A. Thiermeyer, "Das Typikon-Ktetorikon und sein literarhistorischer Kontext," OCP 58 (1992): 475-513, aici 482; de curând dezvoltat de A. Pentkovskij și M. Jovcheva, "Prazdnichnye i voskresnye blazhenny v vizantijskom I slavjanskome bogoslužhenii VIII-XIII vv.," *Palaebulgarica* 25:3 (2001): 31-60, aici 33ff. PRES aghiopolită în mare parte nestudiată poate fi observată în câteva izvoare care s-au păstrat, în ordine cronologică: așa numitul Tipicon Anastasis în codexul grecesc *Jerusalem Stavrou 43* (1122), ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Analekta Hierosolymitike Stachyologia*, 5 vol., (St. Petersburg: V Kirsvaoum,

împărtășire - „Sfintele sfinților” și răspunsul său, chinonicul aghiopolit (psalmul 33 + aliluia), și o mulțumire după împărtășire.⁵⁵

Mai jos se găsește întreaga schemă a slujbei originale regăsită în *Sinai Gr. 863* († = paralele în Liturgia aghiopolită a Darurilor Înaintesfințite precum se indică în note):

Fericirile

† *Antifon: tropar „Cetele îngerești”, Psalmul 33:6, iar tropar*

*Doxologie*⁵⁶

*Crezul*⁵⁷

† *Tatăl nostru*⁵⁸

Doamne miluiește de trei ori

† „*Unul Sfânt*” (incipitul răspunsului la *Sfintele Sfinților*)⁵⁹

† *Chinonicul aghiopolit: psalmul 33:9, Aliluia, psalmul 33:1-2, doxologie*⁶⁰

Rugăciune după împărtășire

† *Rugăciune de mulțumire după împărtășire*⁶¹

Singurul manuscris pe care l-am văzut până acum care mai indică Tipica drept o slujbă de împărtășire este Orologiul anexat psaltirii din *Harvard University Houghton Library Ms. Greek 3* (1105), care prezintă pe filele 247v-248v o slujbă Tipica mult mai dezvoltată structural cu această rubrică după psalmul 33:9 (f. 248v): „Înainte de împărtășirea cu dumnezeieștile și sfintele taine (*Pro tes ton theion kai hagion mysterion metalepsio*).”⁶²

1894-98), II: 49-51, 65-6, 78-83; două redactări georgiene a PRES aghiopolită din codexul *Graz Georgian 4* (sec. X) și *Vatican Borgia Georgian 7* (sec. XIII-XIV): *Liturgiae Ibericae antiquiores*, ed. M. Tarnishvili, CSCO 122-3, *Scriptores Iberici* 1-2, series I, vol. 1, (Louvain: Secretariat du CSCO, 1950), 71-3 și 78-80; PRES aghiopolită greacă în codex *Sinai Gr. 1040* (1156-69): F.E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western* (Oxford: Clarendon Press, 1896), 494-500; Dmitrievskij II, 134-5.

⁵⁵ Despre elementele ritului dinainte de împărtășire, a se vedea capitolele relevante din Taft, *Precommunion*.

⁵⁶ Tarnishvili, *Liturgiae*, 1.1, 71.

⁵⁷ În PRES din *Graz Georgian 4* (sec. X), totuși, Crezul este în mod explicit exclus de rubrica: “*Non dicitur Credo*,” *ibid.*, 74

⁵⁸ *Ibid.*, 74.

⁵⁹ *Ibid.*, 75.

⁶⁰ *Ibid.*, 79, dar cf. 75, unde fragmentul PRES din *Vatican Borgia Georgian 7* (sec. XIII-XIV), are psalmul 148 + aliluia.

⁶¹ Cf. *ibid.*, 75.

⁶² Pentru transcrierea aceasta și pentru toate informațiile despre această sursă îi sunt dator Prof. Jeffrey C. Anderson de la George Washington University, Washington, D.C., care a descoperit textul acestui Orologiu, mi l-a adus în atenție, și pe care îl pregătește de publicare în seria OCA.

Viața Sfântului Luca cel tânăr (953), taumaturgul și întemeietorul Mănăstirii Dreptului Luca din Phokios, Grecia,⁶³ confirmă folosirea ritului Tipica drept slujbă de împărtășire cu Darurile înaintesfințite pentru monahii ce trăiesc în izolare. Capitolul 42 al acestei *Vieți*, care datează după cucerirea bizantină a Cretei din anul 961,⁶⁴ relatează următorul dialog între Sfântul Luca și Arhiepiscopul de Corint, care s-a oprit pe la mănăstire în drumul său către Constantinopol⁶⁵ imediat după anul 927:⁶⁶

1. *Apoi acesta [Luca] l-a întrebat pe arhiepiscop, ... zicând „Spune-mi, stăpâne, cum cei ca noi, care ne-am așezat în munți și în deșert după mulțimea păcatelor noastre, cum putem să participăm la dumnezeieștile și negrăitele taine? Căci vezi că ducem lipsă nu doar de adunare, ci și de preot?”* 2. *El [arhiepiscopul] l-a felicitat pentru întrebare și i-a zis: „Părinte, faci bine că te interesezi despre această bună și importantă problemă, căci binele nu-i bine până nu se termină cu bine.* 3. *Iar acum să încep, un preot trebuie să fie prezent, dar dacă acesta este inevitabil absent, pune vasul cu [Darurile] înaintesfințite pe sfânta masă, dacă este vreun paraclis, iar dacă este o chilie, pe o măsuță foarte curată.* 4. *Apoi, desfăcând un mic acoperământ, pune sfintele părțicele pe ea și, aprinzând tămâie, cântă psalmii de la Tipica sau Trisaghionul dimpreună cu Crezul.* 5. *După trei metanii, împreunează-ți mâinile și ia cu gura ta cinstitul Trup al lui Hristos Dumnezeuul nostru, zicând: Amin.* 6. *În locul vinului euharistic poți bea un pahar cu vin obișnuit, dar acest pahar nu trebuie împărțit mai apoi pentru a-l folosi altcineva.* 7. *Apoi, pune părțicele rămase cu acoperământul în vas, purtând toată grija ca niciun mărgăritar⁶⁷ să nu cadă sau să fie călcat în picioare.⁶⁸*

⁶³ *The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris*, ed. Carolyn L. Connor și W Robert Connor (Brookline: The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 18, 1994) = BHG 994. Această referință la Tipica la împărtășire mi-a fost adusă în atenție de Basil Lourie de la St. Petersburg în lucrarea sa "Svataja Chasha v rannexristianskix chinoposledovanijax domashnego prichashchenija (s zamehaniem koptskom chine Ispolnenija Chashi)," în *Srednovekovoe pravoslavie. Ot prixoda do patriarxata*, Vypusk 2., ed. N. D. Barabanov (Volgograd: 1998), 4-29.

⁶⁴ Connor & Connor, ix.

⁶⁵ Rememorat în capitolul 41 al acestei *Vita*.

⁶⁶ Datarea din A. Kazhdan, "Hagiographical Notes," *Byzantinische Zeitschrift* 78 (1985): 49-55, aici 54. În §12: "The ermits of around 900 and the Problem of the Liturgy," *ibid.*, 53-5, Kazhdan discută problema furnizării euharistiei pustnicilor nehirotoniți, dar nu recunoaște paralele dintre *Vita* și slujba *Tipica*.

⁶⁷ Adică, *margarites* un termen grecesc obișnuit pentru Pâinea sfințită.

⁶⁸ Connor & Connor, 62-5 (traducere ușor modificată, cu numere adăugate pentru a facilita trimiterile); cf. comentariului, *ibid.*, 161.

Scenariul este pe deplin limpede. Singura perplexitate se naște din §4. Din moment ce slujba Tipica deja include Crezul și Trisaghionul, precum s-a arătat mai sus, atunci sensul urmărit în §4. ar trebui să fie: „rostește slujba Tipica, cuprinzând psalmii, Trisaghionul și Crezul și celelalte.”

În orice caz, în mod clar avem aici o slujbă de împărtășire {cu Darurile} Înaintesfințite cu scopul de a le permite pustnicilor să ia parte la euharistie în afara liturghiei și în absența unui preot – o posibilitate care este încă preconizată de sursele ortodoxe slavone până în secolul al XIX-lea, unele dintre ele chiar citând acest capitol din *Viața Sfântului Luca* ca justificare a practicii.⁶⁹ Dar acest fapt a fost cu mult timp după ce Tipica a încetat să mai fie folosită pentru împărtășire. Nu cunosc nicio mărturie a acestei practici după regulile monahale bizantine medievale.⁷⁰

Când monahii în Constantinopol, care deja aveau o astfel de slujbă de împărtășire în Liturghia catedrală bizantină a Darurilor Înaintesfințite, au adoptat Orologiul savait în cursul reformei studite,⁷¹ aceste rit monahal palestinian de împărtășire era în aparență întrebuițat ca o slujbă-surogat de împărtășire pentru zilele aliturgice în timpul posturilor mici ce precedau Crăciunul și {sărbătoarea} Sfinților Apostoli (Sfinții Petru și Pavel, 29 iunie).⁷² În timpul Postului Mare ce precede Paștele, în timpul căruia Liturghia Darurilor Înaintesfințite servește drept rit de împărtășire pentru zilele aliturgice, slujba Tipica a fost retrogradată la un rit pentru distribuirea antidoronului, sau a pâinii binecuvântate, rămase din prescura adusă pentru euharistie și care nu a fost sfințită.⁷³ Într-o dezvoltare ulterioară, putem observa începutul și sfârșitul ritului Tipica adăugate Dumnezeieștii Liturghii în secolul al XII-lea în Tipicul Mănăstirii Născătoarei de Dumnezeu Everghetis, înființată în 1049.⁷⁴ Începutul ritului cuprinde psalmul 102, psalmul 145 și *Unule-*

⁶⁹ A. Almazov, *Tajnaia ispoved', v Pravoslavnoi vostochnoj cerkvi. Opyt vneshnej istorii. Issledovanie preimushchestvenno po rukopisjam*, 3 vol. (Odessa: 1894, retipărit Moscova: 1995) II: 116-38, III: 26-8; cf. Lourie, "Svataja Chasha," nota 18.

⁷⁰ Despre care, a se vedea Thierrneyer, "Das Typikon-Ktetorikon"; A.-M. Talbot, "Typikon, Monastic," ODB 3:3132; noile serii de traduceri în *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 5 vols., *Dumbarton Oaks Studies* 35, ed. J. Thomas și A. Constantinides Hero (Washington, D.C.: *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, 2000); și noua traducere Belfast a sinaxarului Everghetis citat mai jos în nota 75.

⁷¹ Despre reforma studită, a se vedea R. F. Taft, *The Byzantine Rite. A Short History*, capitolele 5-6; și, mai recent, Th. Pott, *La réforme liturgique byzantine. Etude du phenomene de l'evolution non-spontanee de la liturgie byzantine*, *Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidia* 104 (Roma: CLV-Edizioni liturgiche, 2000), capitolul 4.

⁷² Klentos, *Euergetis*, 1 86-9, 233.

⁷³ Cf. Hanssens, *Institutiones* II, §§189-95, citând câteva mărturii din Dmitrievskij I, 233, 248, 603, etc.; Simeon al Tesalonicului (d. 1429), *Dialogus* 330, PG 155:596 AD. Despre antidoron, a se vedea Taft, *Precommunion* 217-20, 405-13; id., "One Bread, One Body," 28-32.

⁷⁴ Mateos, *Célébration*, 70. Despre importanta și foarte influenta Mănăstire constantinopolitană a Maicii Domnului Everghetis, a se vedea literatura crescândă produsă de Theotokos Evergetis Project of Queen's University: *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism. Papers of the Third Belfast Byzantine International Colloquium, 1-4 May*

Născut,⁷⁵ și Fericirile, înlocuind cele trei antifoane tradiționale de la începutul liturghiei,⁷⁶ unde au rămas până în zilele noastre în unele practici liturgice.⁷⁷ Finalul său, psalmul 112:2, psalmul 33 însoțit de distribuirea pâinii binecuvântate, sau antidoron, și de apolis sau rugăciunea de concediere care au fost adăugate sfârșitului Dumnezeieștii Liturghii, după concedierea originală, rugăciunile *Opisthambonos* și de cea la *skevofylakion* cu care se încheia în mod tradițional liturghia.⁷⁸

Concluzii

Deși aceste mărturii sunt sporadice și anecdotice în mare măsură, ele sunt destul de larg răspândite pentru a demonstra că rezervarea euharistică pustnicească, precum și împărtășirea erau încă practicate pe scară largă în Răsăritul creștin, în special în Palestina și mai târziu în ortodoxia bizantină, mult timp după ce practica a dispărut în Apus. Dacă adăugăm la aceasta mărturiile abundente de mai târziu din ortodoxia bizantină despre împărtășania administrată în circumstanțe speciale de către persoane care nu erau preoți, chiar de către laici – împăratul Justinian I (527-565), *Novella 123.36*, îngăduie maicilor să aleagă fie un preot, fie un diacon aprobat de episcop care să le aducă împărtășania; ele pot, de asemenea, să aleagă un laic, dar doar dacă episcopul însuși îl consideră vrednic; acesta va trebui să primească hirotonia cel

1992, BBTT 6.1, ed. Margaret Mullet și Anthony Kirby (Belfast: Queen's University, 1994); a se vedea și *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200. Papers of the Fourth Belfast Byzantine International Colloquium, Portaferry, Co. Down, 14-17 September 1995*, BBTT 6.2, ed. idem (Belfast: Queen's University, 1997), 166-77. Pentru influența Everghetisului asupra monahismului bizantin, a se vedea în special Barbara Crostini, "Towards a Study of the Scriptorium of the Monastery of the Theotokos Evergetis: Preliminary Remarks," în Mullet-Kirby, *Theotokos Evergetis*, BBTT 6.1: 1176-97; Robert Jordan, "The Monastery of the Theotokos Evergetis, its Children and Grandchildren," *ibid.*, 215-45; John Thomas, "Documentary Evidence from the Byzantine Monastic *Typika* for the History of the Evergetine Reform," *ibid.*, 246-73; despre influența Everghetisului asupra practicilor liturgice, a se vedea în special Klentos, *Evergetis*; precum și Mullet-Kirby, *Theotokos Evergetis*, BBTT 6.1, studies 16-7, 19; idem., *Work and Worship*, BBTT 6.2, studies 19-23. Singura ediție completă a Tipiconului sau Sinaxarului liturgic rămâne Dmitrievskij I, 256-656, dar primul volum al noii și excelentei ediții critice de la Belfast cu traducere paralelă în engleză este acum disponibilă: *The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis. September-February*, BBTT 6.5, text și trad. Robert H. Jordan (Belfast: Queen's University, 2000). *Typikon Ktetorikon* administrativ a fost editat critic de Paul Gautier, "Le Typikon de la Theotokos Evergetis," REB 40 (1982): 5-101.

⁷⁵ A se vedea nota 52 de mai sus.

⁷⁶ Observăm acest lucru pentru prima dată în versiunea georgiană a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur în manuscrisul palestinian *Sinai Georg.* 89, sec. al XI-lea. A se vedea A. Jacob, "Une version georgienne inedita de la Liturgie de S. Jean Chrysostome," *Le Museon* 77 (1964): 65-117, aici 90-2. Pentru Everghetis, a se vedea Dmitrievskij I, 256-656 *passim*; Mateos, *Célébration* 69-70; și în special Klentos, *Evergetis* 255-9, 233-4.

⁷⁷ Pentru antifoane, a se vedea, *Célébration* 71; pentru finalul liturghiei, a se vedea *Sluzhebnik* (Roma: 1956), 291-2, 403-4, 468-9.

⁷⁸ Dmitrievskij I, 603, cf. 515; Mateos, *Célébration* 70; și, cel mai temeinic, Klentos, *Evergetis* 225-9, 233-4.

puțin în treapta de diacon;⁷⁹ canonul 58 al Sinodului Trulan din 691-692, stabilește că un laic nu își poate da sieși împărtășania dacă un episcop, preot sau diacon nu este la îndemână, ceea ce trebuie să însemne că laicilor le era permis să-și dea/ia împărtășania dacă nu era disponibil niciun cleric;⁸⁰ patriarhul Fotie (877-886), scriind către arhiepiscopul Leon al Calabriei în anul 885 sau 886, le permite chiar și diaconiștelor să aducă împărtășania creștinilor captivi;⁸¹ iar în vremea lui Simeon al Tesalonicului (1429), *Responsiones* 40, unui diacon, în absența unui preot, îi era îngăduit să ofere euharistia înaintesfințită celui în pericol de moarte⁸² – astfel poate că inovațiile catolice de după Conciliu II Vatican precum „slujirea extraordinară” a euharistiei, pe care unii autonumiți păzitori ai tradiției o găsesc condamnată, nu sunt la urma urmelor chiar inovații. Nu există nimic precum cunoașterea izvoarelor pentru a pune lucrurile în perspectivă. Într-adevăr, nu există alt lucru care poate face aceasta – și, printre alte lucruri, aceasta-i și menirea istoriei liturghiei.

Tradus în românește de Mihai Răducă după:
Taft R. F., *Home-Communion in the Late Antique East // Ars Liturgiae. Worship: Aesthetics and Praxis. Essays in Honor of Nathan D. Mitchell / Johnson C. V. (ed.)* Chicago: Liturgy Training Publications, 2003. pp. 1–25.

⁷⁹ *Corpus iuris civilis*, III: *Novellae*, ed. R. Schoell, G. Kroll (Berlin: 1928), I: 620. În Apus slujirea poate fi făcută de un ipodiacon sau un laic: cf. P. Browe, "Die Sterbekommunion im Altertum und Mittelalter," *Zeitschrift für katholische Theologie* 60 (1936): 1-54, aici 3.

⁸⁰ *The Council in Trullo Revisited*, *Kanonika* 6 (Roma: Institutul Pontifical Oriental, 1995), 138 = J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 3 tomuri în 58 vol., ed. G. Nedungatt și M. Featherstone (Paris: H. Welter, 1901-27), 11:969.

⁸¹ *Reg 531: 4 = Les Regestes du Patriarcat de Constantinople I: Les actes des patriarches*, fasc. 1-3, Le Patriarcat byzantin, série I, ed. V. Grumel (Kadikoy-Istanbul: Socii Assumptionistae Chalcedonenses, 1932, 1936); fasc. 1, ed. II (Paris: Institut français d'études byzantines, 1972); fasc. 4, ed. V. Laurent (Paris: Institut français d'études byzantines, 1971); fasc. 5-7, ed. J. Darrouzès (Paris: Institut français d'études byzantines, 1977, 1979, 1991): referințele sunt la documentele numerotate consecutiv, în ordine cronologică.

⁸² PG 155:889B. Almazov, *Tajnaja ispoved'* II, 116-26, citează mărturii care arată că astfel de practici au continuat în unele Biserici Ortodoxe bizantine până în secolul al XVII-lea.

Abrevierile utilizate în note

BTT= *Belfast Byzantine Texts and Translations* (Belfast Byzantine Enterprises, Institute of Byzantine Studies, the Queen's University of Belfast).

BHG= Francois Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Subsidia Hagiographica 8a, 3rd ed. Bruxelles: Societe des Bollandistes, 1957.

BSLT= *Byzantine Saints' Lives in Translation*, series editor Alice-Mary Talbot (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection).

CCL= *Corpus Christianorum*, series Latina.

CPG= *Clavis Patrum Graecorum*, 5 vols., ed. M. Geerard, F. Glorie; & *Supplementum*, ed. M. Geerard, J. Noret (Turnhout: Corpus Christianorum, 1974-1998).

CSCO= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*.

DACL= *Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie* (Paris: Letouzey et Ane, 1924-1953).

Dmitrievskij I-III A.A. Dmitrievskij, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, I-II (Kiev: Tipografia G. T. Korchak-Novitskago, 1895, 1901); III (Petrograd: V. F. Kirshbauma, 1917).

OC= *Oriens Christianus*.

OCA= *Orientalia Christiana Analecta*.

OCP= *Orientalia Christiana Periodica*.

ODB= *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan et al., 3 vols. (New York/Oxford: Oxford University Press, 1991).

PE= A. Hanggi, L Pahl, *Prex eucharistica*, vol. 1: *Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*. Spicilegium Friburgense 12, 3rd ed. by A. Gerhards and H. Brakmann (Freiburg: Editions universitaires, 1998).

PG= *Patrologia Graeca*.

PO= *Patrologia Orientalis*.

PRES= *The Liturgy of the Presanctified Gifts*.

SC= *Sources chretiennes*

{PSB = Colecția românească "Părinți și Scriitori Bisericești"}